

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 9/4 2020 s. 1411-1424, TÜRKİYE

Derleme Makale

AZERBAIJAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ HƏYATA KEÇİRİLƏN DİL SİYASƏTİ

Elçin İBRAHİMOV*

Geliş Tarihi: Mayıs, 2020

Kabul Tarihi: Ekim, 2020

Öz

Doğu'da ilk demokratik devlet sistemini kuran Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti (28 Mayıs 1918), halkımıza bağımsızlık kararlılığını gösterdi.

Azərbaycan'da dil politikasının uygulanması Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde başlar. Bu döneme kadar (hem 20. yüzyılda hem de özellikle 20. yüzyılın başlarında), büyük Azərbaycan aydınları, anadilinin yanı sıra Azərbaycan'daki dil süreçleri hakkında bazı yorum ve önerilerde bulunmuşlar. Ancak Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasından sadece bir ay sonra, 27 Haziran 1918'de Azərbaycan (Türk) dilinin devlet dili olarak resmi beyanı, 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında kurulan ulusal ideolojinin doğrudan sonucuydu. Hükümetin kararına göre Rus dilinin devlet kurumlarında, yargı, idare ve ülkedeki diğer mevkilerde sorumlu olanlar devlet dilini gerekli seviyede öğreninceye kadar devlet kurumlarında kullanılmasına izin verildi.

Azərbaycan (Türk) dilini devlet dili ilan eden ilk resmi belge, büyük bir tarihsel rol oynamasının yanı sıra, Azərbaycan'da ulusal dil politikasının oluşturulması ve ulusun çıkarları için doğru ideolojik konumun temelini atmıştı.

Anahtar Sözcükler: Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti, dil politikası, Azərbaycan (Türk) dili, devlet dili.

LANGUAGE POLICY IMPLEMENTED DURING THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

Abstract

The Azerbaijan Democratic Republic (May 28, 1918), which created the first democratic state system in the East, demonstrated the determination of our people to declare our independence.

The implementation of language policy in Azerbaijan dates back to the time of the Azerbaijan Democratic Republic. Prior to that period (both in the twentieth century and especially in the early twentieth century), prominent Azerbaijani intellectuals made certain comments and suggestions about the mother tongue, as well as the language processes in Azerbaijan. However, only one month after the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic, on June 27, 1918, the official declaration of the Azerbaijani (Turkish) language as the state language was the direct result of the national ideology established in the late 19th and early 20th centuries. According to

* Doç. Dr.; Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi, Nesimi Dilbilimi Enstitüsü, Türk Dilleri Bölümü, elchinibrahimov85@mail.ru

the government's decision, the Russian language was allowed to be used in government institutions until those in charge of the judiciary, administration and other positions in the country learned the state language at the required level.

The first official document declaring the Azerbaijani (Turkish) language the state language, along with playing a great historical role, laid the foundation for the formation of national language policy in Azerbaijan and the right ideological position in the interests of the nation.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, language policy, Azerbaijani (Turkish) language, state language.

Giriş

Dövlət dili real sosial-lingvistik hadisə kimi çoxdan mövcud olsa da, sosial-lingvistik anlayış kimi yenidir və tarixən daha çox yaşadığımız yüzilliklə bağlıdır. Akademik Ağamusa Axundovun təbiri ilə desək: “*Şifahi ədəbi dilin gözəl nümunəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud (KDQ)” dastanları nəzərə alınarsa, xalqımızın mənəvi aləminin ifadəçisi olan ədəbi dilimizin yaşı 1000-i aşarsa, dövlət dilimizin həqiqi fəaliyyəti heç 100-ə də çatmır*” (Axundov, 2012, s. 3).

Dil siyasəti – Azərbaycan dövlətçilik tarixinin tərkib hissəsidir. Əlbəttə tarixi aspektdə, Azərbaycan dövlətçilik tarixi böyük bir mövzudur və həmin mövzunun ana xətlərindən biri dövlət dili məsələsidir. “*Azərbaycanın tarixi coğrafiyası Azərbaycan dövlət anlayışı ilə həmişə üst-üstə düşür. Çünki Azərbaycan dövlətçiliyi türk dövlətçiliyinin, yəni milli tarixin ayrılmaz bir hissəsidir*” (Nərimanoğlu, 2006, s. 13).

Milli dövlətçilik tariximizdə Hun dövlətləri, Göytürk dövləti, Xəzər dövləti, Uyğur dövləti, Qaraxanlılar, Səlcuq dövləti, Osmanlı dövləti Azərbaycan türklərinin də sələf dövlətləridir. Bundan başqa Azərbaycanda türk olmayan və ya türk olmağı sübut olunmamış dövlətlər də olmuşdur (Urartu, Manna, Midiya, Alban və d.). Həmin dövlətləri də tarixi-coğrafi baxımdan sələf dövlət hesab edə bilərik.

XVI əsrin başlanğıcında Azərbaycanın tarixində böyük rol oyanmış Səfəvilər dövləti meydana çıxır və çox keçmədən ölkənin Şimalını Cənubu ilə birləşdirir. Səfəvilər Azərbaycanın beşiyi – əsas vətən, yurd sayılırdı. Dövlətin əsasını türk kütləsi təşkil etdiyindən türk dili də dominant rolunu oynamağa başladı. Bu dövrdə milli ədəbiyyatımızın formalaşmasına, poeziya nümunələrinin ana dilimizdə yaranmasında Xətəinin böyük xidmətləri olmuşdur. Doğma Azərbaycan (türk) dilini dövlət dili elan etdi. Məhz Xətəinin hakimiyyəti dövründə dövlət dili kimi gözləmə mövqeyində dayanan ana dilimizi öz layiq olduğu mərtəbəyə qaldırdı.

Professor Əbdülzəl Dəmirçizadə ədəbi dilimizin tarixi ilə bağlı apardığı tədqiqatlarında həmin dövrü bu şəkildə xarakterizə edir:

Məlumdur ki, Azərbaycan dili indiki dərəcədə rəsmi dövlət dili hüququna heç bir zaman malik olmamışdır. Doğrudur, XV-XVI əsrlərdə, xüsusən Səfəvilər dövrünün əvvəllərində Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili halında işlənilmişdir. Lakin bu dövrdə yəni XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan dilinin dövlət dili halında işlənilməsi çox keçici olmuş və daha çox hüquqa malik olan ərəb, fars dilləri ilə yanaşı üçüncü bir dil kimi işlənilmişdir.

Bundan əlavə, məlum olur ki, XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan dili, sözün həqiqi mənasında hərtərəfli rəsmi dövlət dili kimi işlənilmə hüququna malik olmamışdır. Çünki o dövrdə hərbi dairlərdə əsasən ərəb, fars dillərində aparılmışdır. Eyni

zamanda fərmanlar, dövlət sənədləri yenə də əksərən ərəb və fars dillərində yazılmışdır (Dəmirçizadə, 1979, s. 18-19).

Həmçinin görkəmli tarixçi alim Oqtay Əfəndiyev yazırdı ki, “*XV əsrin ikinci yarısından ana dilinin işləkliyi genişlənir, şah İsmayıl şeirlərini Xətai təxəllüsü ilə Azərbaycanda dilində yazır. Türk dili səfəvi monarxları, zadəganları arasında fars dilini həmişə sıxışdırırdı, üstün gəlirdi. Ana dili məsələləri Şah İsmayılın siyasi və dini marağına çevrilmişdi*” (Əфендиев, 1981, s. 132).

Azərbaycan dilini ilk dəfə dövlət dili elan edən Şah İsmayıl Xətai, təbii olaraq, “türk dili” ifadəsinə üstünlük vermişdir. Səfəvilər dövründə “saray adamlarının dili türk dili olmuşdur”.

Başqa bir mənbə 1685-1694-cü illərdə Azərbaycanda olmuş alman alimi Engelbert Kempferə istinadən yazır:

Səfəvilər sülaləsinin ana dili olan türk danışığı İrən sarayında geniş yayılmış dildir. Bu dil ölkə əhalisinin adı danışq dilindən seçilir. Türk dili saraydan tutmuş yüksək rütbəli və mötəbər şəxslərin evlərinə kimi yayılmış və nəticədə elə olmuşdur ki, şahın hörmətini istəyən hər kəs bu dildə danışır. İndi iş o yerə çatmışdır ki, başı bədəni üçün dəyərli olan hər kəs üçün türk dilini bilməmək suç sayılır. Türk dili bütün şərq dillərindən asandır. Türkcənin danışq tərzindəki vüqar və səslənmə əzəməti onun sarayda və səltənət qəsridə yeganə danışq dili olmasına gətirib çıxarmışdır (Onullahi, 1974, s. 85).

Azərbaycan türkcəsinin nüfuzu, təsir dairəsi uzun zaman dövlətlərarası və millətlərarası dil kimi yaşadı. “*Rusiyanın öz şərq və cənub əyalətləri ilə və ümumiyyətlə, Yaxın Şərqlə siyasi-diplomatik və yerli-milli əlaqələrində Azərbaycan dili mühüm rol oynamışdır.*” A. Bestujev-Marlinski yazırdı: “*Avropada fransızca ilə olduğu kimi, Zaqafqaziya tatarlarının (türklərin) dili ilə də bütün Asiyayı tamam dolaşmaq olar*” (Hacıyev, 2017, s. 11).

Analoji sözləri böyük rus şairi M. Y. Lermontov, alman iqtisadçısı, səyyah Avqust fon Haksthauzen də demişdir. M. Y. Lermontov dostu S. A. Rayevskiyə məktubundan bir parçaya diqqət yetirək: “*Tatarca (türkcə) öyrənməyə başlamışam. Avropada fransız dilini bilmək nə qədər vacibdirsə, Qafqazda və ümumiyyətlə, Asiyada da bu dili bilmək o qədər zəruridir*” (Лермонтов, 1940, s. 523-524).

M. Y. Lermontovun “Asiyanın fransız dili” dediyi, alman elm adamı Avqust fon Qakstauzenin Qafqazda ünsiyyət, ticarət, anlaşma dili kimi şərh edilib yayılma baxımından, onu Avropada fransız dili ilə müqayisə etməsi heç də təsadüfi deyil.

Professor Kamil Vəli Nərimanoğlu bununla bağlı qeyd edir:

Transqafqaz uğrunda öz dava-savaşını hələ başa vurmayan çar Rusiyası iqtisadi siyasət ilə bağlı bir sıra mühüm sənədləri yenə Azərbaycan türkcəsində yaymağa çalışırdı. 30 may və 25 iyul 1817-ci il tarixli imperator buyruqları buna örnəkdir. Bu buyruqlar Rusiyanın tabe etdiyi xalqlar içərisində məhz Azərbaycan türklərinin dilinə çevrilmiş və “Asiya sövdası üçün bacxana qanunları” adı ilə 1830-cu ildə Sankt-Peterburqda çap edilmişdi (Nərimanoğlu, 2006, s. 14).

Rus istilasından dövrünün ən mühüm xüsusiyyəti Rusiyada demokratik fikrin yaranması və yayılmasının, İsmayıl bəy Qasıralı açdığı üsuli-cədid metodunun, Mirzə Fətəli Axundov,

Abbasqulu ağa Bakıxanov, Həsən bəy Zərdabi, Əli bəy Hüseynzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Firudin bəy Köçərli, Mirzə Cəlil, Əhməd bəy Ağaoğlu, Nəriman Nərimanov kimi ədəbi-siyasi ziyalılarda dil və təhsil siyasətinə təsiri ilə bağlıdır.

A. İlk təşəbbüslər əlifba islahatı

M. F. Axundovun ərəb əlifbasının islahatı haqqında düşündüyünü onun 1854-cü ildə yazdığı bəzi məktublarında görmək olar. Bu yolda planlı, sistemli fəaliyyətə isə o, 1857-ci ildən başlayır (Akpınar, 1980, s. 118). M. F. Axundov tərcümeyi-halında yazırdı: “1857-ci il miladidə islam əlifbasını dəyişdirmək üçün fars dilində bir kitabça yazıb, əlifbanı dəyişdirməyin vacib məsələ olduğunu həmin kitabçada göstərdim” (Axundov, 1962, s. 420).

Akademik Tofiq Hacıyev bununla bağlı qeyd edir: “Yeni əlifba ideyası, ərəb əlifbasına qarşı mübarizə kimi böyük tarixi hadisə türk dünyasında və ümumən, Şərqdə Azərbaycan milli mədəniyyəti ilə bağlıdır və bütün dünyaya buradan car olmuşdur. M. F. Axundzadə isə ərəb əlifbasına qarşı mübarizəni böyük ictimai hərəkətə çevirdi” (Hacıyev, 2017, s. 21).

Maarifpərvər M. F. Axundov kiril və ərəb əlifbaları ilə paralel şəkildə işlədiyinə görə ərəb əlifbasının qüsurlu olduğunu görür və XIX əsr Şərqidəki, daha doğrusu, Azərbaycandakı elmi geriliyi və savadsızlığı bununla əlaqələndirirdi.

M. F. Axundova görə, ərəb əlifbasının nöqsanları aşağıdakılardan ibarət idi:

- Hər bir danışq səsi üçün xüsusi əlamət tələb olunduğu halda, ərəb dilindəki səslərin hamısının ifadəsi üçün lazım olan hərflər bu əlifbada çatışmır.
- Bir çox sait səslər samitlərin yanında yazılmır və bunun nəticəsində oxucu sözü müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkir və bu da əlavə vaxt itkisinə səbəb olur.
- Bəzi hərflər eyni şəkildə yazılır və bir-birindən yalnız nöqtələrlə fərqlənir: nöqtə düşdükdə hərflərin fərqləndirilməsi oxucunun ehtimalına verilir, bunun nəticəsində mütləq zamanı qarışıqlıq və çətinlik törənir.
- Bu əlifba ilə hər hərf sözün başında, ortasında, axırında və təklikdə ayrı-ayrı şəkillərdə yazılır, hərf yerinə görə də dəyişir ki, bu da yazıb-oxumaq işini çətinləşdirir (İbrahimov, 2018, s. 37).

Məhz bu şərtlər daxilində M. F. Axundov ərəb əlifbasının islahı yolunda 10 ildən çox ciddi mübarizə aparmışdır.

Azərbaycanda ərəb əlifbası yerinə latın əlifbası əsasında yeni bir sistemin qəbul edilməsinə dair Mirzə Kazımbəyin də fikirləri mövcuddur. Mirzə Kazımbəy 1870-ci illərdə M. F. Axundzadənin əlifba islahatı fəaliyyətini dəstəkləyənlərin önündə gedənlərdəndir.

Böyük dilçi alim, türkoloq, tarixçi Mirzə Kazım bəy Avropa tərzində türk dilinin elmi qrammatikasını, rus və Avropa dillərində 100-ə qədər dəyərli elmi əsər yazmışdır. M. Kazımbəy türk dilinin araşdırması sahəsində Kazan filologiya məktəbinin təməlini qoymuşdur. 1849-cu ildə Sankt-Peterburq Universitetinə keçmişdi. 1853-cü ildə bu universitetdə Şərqsünaslıq fakültəsini açmış və fakültənin ilk dekanı olmuşdur. 1839-cu ildə M. Kazımbəy “Türk-tatar dilinin ümumi sərfi” (1839) adlı məşhur əsərini yazmış və bu əsər 1846-cı ildə Kazanda nəşr olunmuşdur. Bundan başqa M. Kazımbəy 1854-cü ildə “Türk dilinin qrammatikası” adlı böyük bir əsər yazmışdır. O, bu əsərində də türk dilinin bütün qrammatik xüsusiyyətlərini düzgün və

elmi cəhətdən geniş şəkildə qeyd etmişdir. Bu kitabda digər bir nəzərə çarpan əsas tərəf kitabın sonundakı 4000 sözdən ibarət olan lüğətin verilməsi idi.

M. Kazımbəyin türkoloji dilçilikdə xidmətlərindən danışan akademik Kamal Abdullayev qeyd edir:

...M. Kazımbəyin öz məşhur qrammatikasında müəyyən mənada, frazafövqü birləşmələr ideyasına yaxınlaşmışdı, amma sonralar öz fikrini inkişaf etdirməmişdir... M.Kazımbəy müxtəlif qrammatik vasitələrlə əmələ gələn birlik haqqında danışır, birliyin kitab dilində başqa sözlə desək, ədəbi dildə əhəmiyyətini, tez-tez işlənməsini qeyd edir. Böyük dilçinin dediyi kimi bu birlik əslində frazafövqü vahidir, mürəkkəb sintaktik bütövdür. M.Kazımbəy belə bir vahidin olmasını ən azı intuitiv şəkildə qeyd etmişdir. Və əslində biz türkologiyada eləcə də Azərbaycan türk dilçiliyində mətnin öyrənilmə tarixini bu cümlə ilə başlaya bilərik (Abdullayev, 1999, s. 186).

XIX-XX əsrlərin ayrıcında əlifba sahəsində M. F. Axundzadənin təşəbbüsünə yenidən qayıdış oldu. Bir sıra ziyalıların məqalələrində əlifba məsələsinə Ümumşərq kontekstində baxılır, həlli vacib işlər, mədəni tərəqqi üçün vacib olan ünsürlərdən sayılırdı. Əlifbaya dərin maraq göstərənlər sırasında M. Şahtaxlı, C. Məmmədquluzadə, M. T. Sidqi, A. Yadigarov, Ə. Topçubaşov, Ə. Ağayev, Ə. Hüseynzadə, Y. V. Çəmənəminli və b. vardı.

Əlifba məsələsi, onun yeniləşdirilməsi sahəsində “Şərqi-rus” qəzetinin naşiri və redaktoru M. Şahtaxlının fəaliyyətini qeyd etmək vacibdir. Fransa-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinə bir neçə tədqiqat əsəri həsr edən R.İsmayılov “Dostluq telləri” əsərində yazırdı: “M. F. Axundzadə ənənələrinə sadıq olan M. Şahtaxlı Parisdə olarkən fransız və rus dillərində “Sövti Şərq əlifbasına dair izahlı vərəqə” adlı dərslik yazmışdır. Həmin dərslik 1901-ci ildə Parisdə çap edilmişdir.

M. F. Axundovdan sonra Azərbaycan əlifbasının isla-hatı sahəsində ən böyük rol Məhəmməd ağa Şahtaxlıya məxsusdur. Görkəmli ədib 1879-cu ildən başlayaraq rus, fransız və Azərbaycan dillərində bir neçə kitab və 10-a yaxın məqalə çap etdirmişdir (Şahtaxtinski, 1879, s. 134).

1902-ci ildə M. Şahtaxlının “Sövti Şərq əlifbası” kitabı çap olundu. Poliqlot olaraq bir çox Qərb və Şərq dillərini bilən müəllif öz söylərini Azərbaycan ərəb əlifbasının qüsurlarının aradan qaldırılmasına yönəlmişdi. M. Şahtaxlı irsi-nin tədqiqatçısı Ş. Novruzovun fikrincə, Şahtaxlıya məxsus yeni əlifbanın əsas üstünlüyü “*ərəb əlifbasında mövcud olmayan sait səslərin xüsusi hərflərlə göstərilməsi və yerinə görə hər samitin öz şəklini dəyişməyən xüsusi işarə ilə əvəz edilməsi idi*”(Novruzov, 1988, s. 158).

Lakin Şahtaxlının layihəsi təqdir olunmadı. Əksinə, İ. Qasıralı, F. Köçərli və b. tərəfindən tənqidlərə məruz qaldı. Məsələn, F. Köçərli yazırdı ki, “*cənab Şahtaxtinskinin əlifbası heç bir xüsusi məziyyəti ilə fərqlənmir...*” (Köçərli, 1963, s. 143). Onu qeyd edək ki, bu əlifba layihəsində 49 hərf var idi.

Yusif Talıbzadə özünün “Kitabi-təhsili-əlqaid” kitabında (1902) ərəb əlifbasının türk dilinə uyuşmadığından bəhs edir, misal və nümunələr gətirir, həmçinin özünün “Hürufimüeffa” adlı əlifbalayihəsini təklif edir. Bu “saf” layihənin əsas göstəricisi nöqtələrin olmaması və hərflərin ayrı-ayrı yazılması idi. B. Çobanzadənin və F. Ağazadənin fikrincə, bu layihə “M.

F. Axundovun məlum, qəti və açıq fikirlərindən sonra müvəffəqiyyətsiz bir islahatçı addımından başqa bir şey deyildi” (Çobanzadə, 1929, s. 152).

Görkəmli pedaqoq və ədəbiyyat tarixçisi Firidun bəy Köçərli də yeri gəldikcə əlifba məsələlərinə toxunmuşdur. F. Köçərlinin hələ 1898-ci ildə “Qafqaz” qəzetində çap etdir-miş olduğu “Ərəb əlifbası və onun nöqsanları” silsilə yazıları buna misaldır. O, A. O. Çernyayevskinin “Vətən dili” adlanan ilk əlifba kitabını sövti üsulla yazılmış ilk dərslik kimi qiymətləndirmiş, bunu və həmin müəllifin S. Vəlibəyovla birgə tərtib etdiyi dərsliyin əlifba məsələsində “Azərbaycan məktəblərində tamamilə yeni bir islahat əmələ gətirdiyini” qeyd etmişdi. Ədib M. A. Şahtaxtlının fonetik Şərq əlifba layihəsi ilə əlaqədar “Tiflisskiy listok” qəzetində (1902) öz tənqidi mülahizələrini bildirmişdi (Qəhrəmanlı, 2002, s. 16).

Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” kitabında F. Köçərli 1903-cü ildə çap etdirdiyi əsərində əlifba məsələlərini işıqlandırmışdı. Əsərinin sonunda müəllif Azərbaycan ədə-biyyatı haqqında yazır:

...Bu ədəbiyyatın inkişafına müsəlman aləmində işlə-nən ərəb əlifbasının mükəmməl olmaması çox maneçilik göstərir; öz xalqının fikirlərini, dühasının gücünü ifadə etmək üçün bir silah olmaq etibarilə bu əlifba öz qarşısında duran vəzifəni yerinə yetirmir. Vaxtilə mərhum Mirzə Fətəli Axundov tərəfindən qaldırılmış bu məsələ müsəlman cəmiyyətinin ziyalı təbəqəsi tərəfindən hal-hazırda qızğın müzakirə olunur və onların bəziləri ərəb əlifbasını əvəz etmək üçün özlərinin yeni tərtib etdikləri mükəmməl əlifba təklif edirlər (Akpınar, 1980, s. 84).

Əlifba çətinliyi və yeni əlifbanın zəruriliyi bir çox toplantıların, xüsusilə I və II müəllimlər qurultaylarının (1906, 1907), Rusiya müsəlmanları konfranslarının və s. gedişində qaldırılmış, dönə-dönə yeni əlifbanın aktuallığı vurğulan-mışdı. Əlifba problemləri “Tərcüman”, “Şərqi-rus”, “Kaspi”, “Tərəqqi” və s. qəzetlərin, “Molla Nəsrəddin” jurnalının diqqətindən qaçmayıb. “Şərqi-rus”da əlifba islahatına dair silsilə məqalələr çap edilmişdi. Qəzetin 1-ci sayında (30 mart 1903) “Məhəmməd ağa xətti” yazısında müəllif (M. A. Şahtaxtlı) yazırdı: “İstəməl eyləməkdə olduğumuz ərəb əlifbasıyla nəinki özgə dillərin və bəlkə öz türk dilimizin sözlərinin həqiqi tələffüzünü göstərmək mümkün deyil” (Qəhrəmanlı, 2002, s. 16).

İmla çətinlikləri ilə bağlı mübahisələr olmuşdu. Bu əsnada F. Ağzadə ilə Əlibəy Hüseynzadə arasında baş vermiş mübahisə böyük rezonans doğurmuşdu. F. Ağzadənin M. Mahmudbəyov, S. Əbdülrəhmanzadə, S. Axundzadə, A. Talıbzadə, A. Əfəndizadə ilə birgə yazdığı “İkinci il” dərsliyi Azərbaycan dilinin əlifbadan sonra öyrənilməsinə işıq salırdı. Lakin dərslik Ə. Hüseynzadə tərəfindən kəskin tənqid olunmuşdu.

Ə. Hüseynzadə tərəqqiyə əsas maneəni əlifbada görmədiyindən ingilis və yaponların tərəqqisinə yazının əngəl olmadığını xatırladır, M. F. Axundzadənin, M. A. Şahtaxtlının və başqalarının əlifba layihələrini uğursuz təşəbbüslər kimi tənqid edir, türk dilində şəkilçilərin əhəmiyyəti məsələsinə, imla və unifikasiya problemlərinə toxunurdu. Ə. Hüseynzadənin bu fikirləri C. Məmmədquluzadə, Ö. F. Nemanzadə, M. Mahmudbəyov və başqalarının kəskin müqaviməti ilə qarşılaşmışdı. Ö. F. Nemanzadə “Yazımız, dilimiz, ikinci ilimiz” adlı silsilə məqalələrində (1909) Ə. Hüseynzadə ilə polemikaya girərək mədəniyyətdə əlifbanın roluna toxunarkən öz qənaətini belə bildirirdi:

Tərəqqinin maneələrini əlifbada görənlərsiz türklər olmamışdır. Avropalı qoca pedaqoq Leybnits “Mənə mükəmməl bir əlifba verin, mü-kəmməl bir dil verim,

mükəmməl bir din verin, mükəmməl bir mədəniyyət verim” sözləriylə tərəqqinin maneələrini, bir növ, əlifbada görür. Biz də qanırıq ki, tərəqqimizin əsl maneəsi yalnız əlifbamız deyil, amma əlifbamız hərhalda tərəqqimizin maneələrindən biridir (Nemanzadə, 1992, s. 530).

Daha sonra ərəb əlifbasının islah edilməsi məsələsində yeni canlanma Rusiyada Oktyabr inqilabından sonrakı dövrə təsadüf edir.

1917-ci ildə Rusiyada baş verən iki inqilab Çar Rusiyasının devrilməsi və Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə nəticələndi. Həmin illərdə Azərbaycanda Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Həsən bəy Ağayev, Fətəli xan Xoyski, Əlimərdan bəy Topçubaşov və başqalarının rəhbərliyi altında aparılan siyasi iş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasına gətirib çıxartdı.

B. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə həyata keçirilən dil siyasəti

Azərbaycanda dil siyasəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründən başlayır; həmin dövrə qədər (istər XIX əsrdə, istərsə də xüsusilə XX əsrin əvvəllərində) görkəmli Azərbaycan ziyalıları ana dili, eləcə də Azərbaycanda gedən dil prosesləri barədə müəyyən mülahizələr söyləmiş, təkliflər vermişdilər. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandıqdan cəmi bir ay sonra 27 iyun 1918-ci ildə türk dilini rəsmən dövlət dili elan etməsi XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində müəyyənləşmiş milli ideologiyanın birbaşa təsirinin nəticəsi idi. Əlbəttə, Mirzə Fətəli Axundzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd ağa Şahtaxtı, Əhməd bəy Ağayev, Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Firidun bəy Köçərli, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyli kimi ziyalıların ana dilinin ədəbi, ictimai-siyasi, ideoloji mövqeyi uğrunda illər boyu apardıqları məqsədyönlü mübarizə olmasaydı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti bu məsələyə dərhal diqqət yetirməzdi. Hökumətin 27 iyun 1918-ci il tarixli qərarı mövcud vəziyyət nəzərə alınaraq verilmişdi; belə ki, həmin qərara əsasən ölkədə məhkəmə, inzibati idarəçilik və digər vəzifələrdə çalışanlar dövlət dilini lazımı səviyyədə öyrənənədək hökumət müəssisələrində rus dilinin işlənməsinə də icazə (müsaidə) verilirdi (AXCE, 2004, s. 66).

Azərbaycan (türk) dilini dövlət dili elan edən ilk rəsmi sənəd çox böyük tarixi rol oynamaqla yanaşı, Azərbaycanda milli dil siyasətinin formalaşmasının, millətin mənafeyinə uyğun düzgün ideoloji mövqeyin əsasını qoydu. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan hökumətinin qərarı sadəcə deklarativ bir sənəd deyildi; qərarın qəbulundan irəli gələn məsələlər vaxtaşırı parlamentin iclaslarında müzakirə olunur, Azərbaycan (türk) dilini bilməyənlərin bu dili öyrənməsi üçün kurslar təşkil edilirdi. Bundan başqa, AXC hökuməti həmin məqsədlə dövlət büdcəsindən 351 min manat vəsait də ayırmışdı.

Azərbaycan (türk) dilinin dövlət dili elan olunduğu qərardan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Daxili İşlər naziri Behbud xan Cavanşir “Azərbaycan” qəzetinə verdiyi müsahibədə dövlətin dil siyasətinin əsaslarını bu cür şərh etmişdi:

Azərbaycan müəssisələrində rus dilinin işlədilməsi hazırkı dövrün zərurətindən irəli gəlir. Əlbəttə, bu, çox davam etməyəcəkdir. Yüksək vəzifədə işləyən və türk dilini bilməyən məmurlar uzun müddət işləyə bilməyəcəklər. İki ildən sonra Azərbaycanın bütün müəssisələri milliləşdiriləcəkdir. Türk dilini bilməyən məmurlar iş vəzifələrini itirməməkdən ötrü bizim dili öyrənməli olacaqlar (AXCE, 2004, s. 67).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz dil siyasətini həyata keçirmək üçün təhsilin çox mühüm sahə olduğunu ön plana çəkdi, belə ki, bunun davamı kimi 28 avqust 1918-ci ildə

hökumət ibtidai və orta təhsil müəssisələrində təhsilin ana dilində aparılması haqqında qərar verdi. Həmin qərarla göstərilirdi ki;

1. Bütün ibtidai təhsil müəssisələrində tədris ana dilində aparılır.
2. Dövlət dili icbari qaydada tədris olunur.

Cümhuriyyətin dil siyasəti yuxarıda qeyd olunan qərarlarla yekunlaşmışdı. Yeni tətbiq olunan dil artıq bütün dairələrdə rəsmi şəkildə istifadə olunmağa başlanmışdı. Aparılan islahatların məntiqi davamı kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi naziri Səməd bəy Mehmandarov 11 fevral 1919-cu ildə ordunun dilinin Azərbaycan-türk dili olduğu barədə əmr verdi. Nazir orduda xidmət edən, lakin dövlət dilini bilməyən zabidlərə onu öyrənmək üçün bir ay vaxt müəyyənləşdirdi. Və qərara alındı ki, həmin müddət ərzində heç olmasa hərbi əmrləri azərbaycanca (türkcə) verə bilməyən hərbi qulluqçular ordu sıralarından xaric ediləcəklər.

Yuxarıda da qeyd olunan qərarlara nəzər saldıqda qısa zaman ərzində dillə bağlı görülən işlər göz qabağındadır. Bu qərarların məntiqi davamı özünü bütün kəskinliyi və ölkədə mövcud dil situasiyasından irəli gələn problemləri ilə məhz Azərbaycanda ilk darülfünunun – universitetin yaradılması məsələsi ortaya çıxanda göstərdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ömrü zamanca az olsa da, xalqımızın çoxəsrlik tarixində bütöv bir dövr təşkil edir. İki ilin xüsusi bir dövr kimi qeyd olunması, əsrlərdən ibarət olan dövrlər silsiləsində ona ayrıca yer verilməsi zahirən qeyri-adi görünsə də, təsadüfi deyil; xalqımızın ictimai, siyasi, mənəvi həyatındakı bu bənzərsiz dövrün oynadığı rol, gördüyü və görmək istədiyi işlərin yüzillərin görə bilmədiyi işlərə bərabər olması ilə bağlıdır. O, nəinki xalqımızın, ümumən qoca Şərqi tarixinə daxil olmuş ilk demokratik Azərbaycan Milli Şurasının elan etdiyi ilk parlamentli respublika olmuşdur. 23 aylıq müddət ərzində görülən işlər hökumətin hansı şəkildə və necə həssaslıqla çalışmasından xəbər verir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 27 iyun 1918-ci ildə *“Dövləti lisan türk dili qəbul edilərək iləridə bütün məhkəmə, idareyi-daxiliyyə və sair dəvair vəzifələri başında duranlar bu lisanı bilənlər olana qədər hökuməti müəssisələrdə rus dili istemalına da müsaidə edilsin”*.¹

Qərarın adından da göründüyü kimi, hökumət o vaxtlar türk dili adlanan Azərbaycan dilini dövlət dili kimi qəbul edərək ölkənin məhkəmə, daxili işlər idarələrində və digər sahələrdə çalışanların dövlət dilini bilmələrinə qədər olan müddətdə hökumət müəssisələrində rus dilinin işlənməsinə də icazə vermişdir. Qərarın mətnindən göründüyü kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rus dilinin istifadəsinə icazə verməsi müvəqqəti tədbir olmuş və yalnız idarəçilikdə milli kadrların yetişməsinə qədər olan müddət üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, həmin qərar dilimizin dövlət dili kimi işlədilməsinə aid ilk sənəddir. Başqa sözlə, həmin qərarın verildiyi gündən Azərbaycan və Azərbaycan dili tarixində Azərbaycan dili ilk dəfə dövlət dili elan olunmuşdur.

Əlbəttə, bu məqama etiraz edilə bilər ki, hələ XVI əsrdə Azərbaycan dilinin dövlət dilikimi işlədildiyi məlumdur. Bununla bağlı böyük dilçi alimimiz Ə. Dəmirçizadənin yazdığı kimi;

¹ Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin qanun və binagüzarlıqları məcməi, №1, 15 təşrinə-sani, 1919, s. 18; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının qərarı, 27 iyun 1918-ci il.

XVI əsrdə Şah İsmayıl Xətəinin başçılıq etdiyi Səfəvilər dövləti zamanından başlayaraq Azərbaycan dilinin mövqeyi, nüfuz dairəsi daha da genişlənməyə başladı və Azərbaycan ədəbi dili dövlət idarələrində, sarayda, hərbi hissələrdə işlənən rəsmi dillər sırasında yer tutdu, o zaman islamiyyətin dini dili sayılan ərəb dili və bədii ifadə vasitəsi kimi modalaşmış fars dili ilə yanaşı işlənən bir dil hüququ qazanmış oldu (Dəmirçizadə, 1979, s. 167).

Lakin yenə də Ə. Dəmirçizadənin çox doğru olaraq göstərdiyi kimi, “bütün bunlara baxmayaraq, demək lazımdır ki, bu dövr Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili hüququ tam olmamışdır. Çünki tam rəsmi dövlət dili hüququ yeganə rəsmi dövlət dili olmaq deməkdir. Madam ki Səfəvilər dövləti sarayında, idarələrində, rəsmi yazışma işlərində ərəb və fars dilləri də eyni dərəcədə işlənmişdir, deməli, burada tamhüquqlu Azərbaycan dövlət dilindən danışmaq olmaz. Bundan başqa, belə bir əlaməti nəzərə almalıyıq ki, hər hansı bir dilin rəsmi dövlət dilhüququnda olması həmin dilin əsas təlim-təhsil vasitəsi və tədris fənni olması deməkdir. Məlum olduğu üzrə, XVI əsrdə Azərbaycan dili hələ belə bir dil hüququna malik deyildi.

Azərbaycan dili (Azərbaycan türkcəsi) xüsusən XIX əsrdə dövlət dili statuslu bir dil olmaq səviyyəsinə daha çox yüksəlir. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin, demək olar ki, bütün üslubları fəaliyyət göstərir. Həmin dövrdə “ictimai-siyasi üslubun müxtəlif qolları, xüsusən sənədət üslub şaxəsi” (Cahangirov, 1989, s. 222) çox inkişaf edir, *şərtnamə*, *intizamnamə*, *təməssüknamə*, *vəkalətnamə*, *icarənamə*, *qəbalənamə*, habelə çeşidli *elannamə*, *qəraradnamə* və *nizamnamələr* də Azərbaycan dilində yazılır. Bunlar hamısı dövlət dili üçün, şübhəsiz ki, əsas sayıla bilər.

Bununla belə, nəinki XIX əsrdə, heç XX əsrin əvvəllərində də Azərbaycan dövlət dili rəsmi olaraq mövcud deyildi.

Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili olması məhz ilk Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin 1918-ci ilin 27 iyununda verdiyi qərardan başlayır. “*AXC-nin dillə bağlı qeyd olunan qərarı mövcud vəziyyət nəzərə alınaraq verilmişdi; belə ki, həmin qərara əsasən, ölkədə məhkəmə, inzibati idarəçilik və digər vəzifələrdə çalışanlar dövlət dilini lazımi səviyyədə öyrənənədək hökumət müəssisələrində rus dilinin işlənməsinə də icazə (müsaidə) verilirdi*” (AXCE, 2004, s. 66).

Dövlət dilini Azərbaycan (türk) dili elan edən ilk rəsmi sənəd çox böyük tarixi rol oynamaqla yanaşı, Azərbaycanda milli dil siyasətinin formalaşmasının, millətin mənafeyinə uyğun düzgün ideoloji mövqeyin əsasını qoydu. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan hökumətinin qərarı sadəcə deklorativ bir sənəd deyildi; qərarın qəbulundan irəli gələn məsələlər vaxtaşırı olaraq parlamentin iclaslarında müzakirə olunur, Azərbaycan (türk) dilini bilməyənlərin bu dili öyrənməsi üçün kurslar təşkil edilirdi. Bundan başqa, AXC hökuməti həmin məqsədlə dövlət büdcəsindən 351 min manat vəsait də ayırmışdı. Bu qərardan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Daxili İşlər naziri Behbud xan Cavanşir “Azərbaycan” qəzetinə verdiyi müsahibədə dövlətin dil siyasətinin əsaslarını bu cür şərh etmişdi: “Azərbaycan müəssisələrində rus dilinin işlədilməsi hazırkı dövrün zərurətindən irəli gəlir. Əlbəttə, bu, çox davam etməyəcəkdir. Yüksək vəzifədə işləyən və türk dilini bilməyən məmurlar uzun müddət işləyə bilməyəcəklər. İki ildən sonra Azərbaycanın bütün müəssisələri milliləşdiriləcəkdir. Türk dilini bilməyən məmurlar isə vəzifələrini itirməməkdən ötrü bi-zim dili öyrənməli olacaqlar” (AXCE, 2004, s. 67).

İstər yuxarıda qeyd olunan qərarda, istərsə də digər qərarlarda və rəsmi sənədlərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti düzgün dil siyasətini həyata keçirmək üçün təhsilin əsas və çox mühüm sahə olduğunu ön plana çəkdi.

Bu qərarların davamı kimi 28 avqust 1918-ci ildə “*Birinci və ikinci dərəcə ibtidai məktəblərin, həmçinin orta təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi*” (AXC, Qanunvericilik aktları, 1998, s. 225) haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının Qərarı qəbul edildi. Hökumətin həmin qərarında bütün birinci dərəcə ibtidai təhsil müəssisələrində təhsilin artırılmış həcmdə məcburi qaydada, ikinci dərəcə ibtidai məktəblərdə və orta təhsil müəssisələrində tədrisin dövlət dili olan türk dilində aparılması qeyd olunurdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti dil, təhsil və tədris məsələlərinə son dərəcə böyük diqqətlə yanaşır və bu sahədəki çatışmazlıqları qısa zaman ərzində aradan qaldırmağa çalışırdı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz cümhuriyyət hökumətinin 28 avqust 1918-ci il tarixli “Birinci və ikinci dərəcə ibtidai məktəblərin, həmçinin orta təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi” qərarı ilə bağlı ortaya çıxan mübahisəli məsələlərin həll edilməsi üçün hökumət 13 noyabr 1918-ci ildə “Məktəblərin milliləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının Qərarının dəyişdirilməsi” haqqında qərar qəbul edir. Qəbul edilmiş qərarda hökumətin 28 avqust 1918-ci il qərarının dəyişdirilməsi nəzərə alınaraq bir orta məktəbi olan şəhərlərdə yuxarı hazırlıq sinfindən tutmuş Xalq Maarifi nazirinin göstərişinə görə rus dilində tədrisiylə paralel bölmələr açmaq, bir neçə eynitipli məktəb olan yerlərdə isə bir qismini yuxarıda göstərilən qərara müvafiq olaraq milliləşdirmək, qalan qismində isə türk dilinin mütləq tədrisi şərti ilə bütün siniflərdə tədrisin rus dilində aparılması qeyd olunurdu.

Qərarın digər hissəsində isə müsəlman uşaqlarının milliləşdirilmiş, yaxud milliləşəcək məktəblərdə oxumasının tövsiyə edilməsi, bununla belə, təkcə heç danışa bilməyən uşaqların da hər dəfə Xalq Maarifi nazirinin xüsusi icazəsi ilə məktəblərin milliləşdirilməmiş siniflərinə qəbul edilməsi kimi məsələlər öz əksini tapmışdı.

Cümhuriyyətin yaranmasındancəmi 1 ay sonra dövlət *lisani-türkün* qəbul edilməsi və qərarda türk dilinin bütün sahələrdə tətbiqi qeyd olunmuşdu. Buna uyğun olaraq hökumət, digər sahələrdə olduğu kimi, ordu məsələsində, xüsusən də geyim formalarının, hərbi adların və nizamnamələrin türk dilində təsdiq olunması məsələsi aktuallaşmağa başladı. Bütün bu qeyd olunanların fonunda hökumət 11 fevral 1919-cu ildə “Azərbaycan Ordusunun geyim formasının və süvari nizamnaməsinin türk dilində təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının qərarı qəbul olunur. Qərara əsasən orduda süvari nizamnaməsinin əmr sözlərinin (müraciətlər, komandalar və s.) tərcüməsini, həmçinin hərbi nazir (Səməd bəy Mehmandarov) tərəfindən təqdim edilən Azərbaycan qoşun hissələrinin geyim forması layihəsinin təsdiq edilməsi kimi məsələlər qərarda əks olunmuşdu (İbrahimov, 2018, s. 94).

Qeyd etdiyimiz kimi, cümhuriyyət hökuməti qısa zaman kəsiyində dil, tədris və təhsillə bağlı bir çox qərarlar qəbul etmişdi. Azərbaycanda XIX əsrin sonlarında M. F. Axundzadə ilə başlayan ərəb əlifbasının islah edilməsi, yeni əlifbanın (latın) qəbulu kimi məsələlər XX əsrin əvvəllərində də aktuallığını saxlamaqda idi. Ərəb əlifbasının islah edilməsi və latın əlifbasına keçid məsələləri cümhuriyyət dövründə də çox qızgın şəkildə müzakirə olunurdu. Bu dövrdə Azərbaycanda ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçilməsi prosesi çox geniş vüsət almaqda idi və bu məsələdə ən fəal yenə də Fərhad Ağazadə olmuşdur (İsaxanlı, 2011, s. 54).

F. Ağazadə həmin dövr mətbuat səhifələrində tez-tez əlifba ilə bağlı məqalələrlə çıxış edir, müxtəlif müəlliflər tərəfindən təklif olunan əlifba layihələri haqqında məlumatlar verir, əlifba məsələsini mətbuatın diqqət mərkəzində saxlayırdı. Artıq əlifba məsələsinin kifayət qədər müzakirə obyektinə çevrildiyini görən hökumət məsələyə müdaxilə edir və 21 mart 1919-cu ildə öz nümayəndəsi Xudadat bəy Məlikaslanovun məruzəsi dinlənilir. Nəticə olaraq 427 saylı “Ərəb əlifbası islahatı üzrə komissiyanın yaradılması haqqında” Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şura-sının qərarı qəbul edilir. Qərarda Xudadat bəy Məlikaslanovla birlikdə əlifba islahatı ilə bağlı xüsusi komissiyanın yaradılması Xalq Maarifi nazirinə həvalə edilir və bu qərara uyğun olaraq Xalq Maarifi naziri yanında xüsusi komissiya yaradılır.²

Fərhad Ağazadə bu komissiyanın üzvü olsa da, o vaxt müəyyən səbəblərdən (böyük ehtimalla xəstəliyinə görə) komissiyanın iclaslarında iştirak edə bilmir. Buna baxmaya-raq,o öz fikirlərini “Azərbaycan” qəzetinin 276, 278, 281, 294, 296 və 302-ci nömrələrində çap etdirdiyi “Əlifba tarixin-də türklərin vəziyyəti” və “Dilimizin türkləşməyinə çarələr” adlı silsilə məqalələrində bildirir. O, bu yazılarında ərəb əlifbasının faydasızlığını sübut edir və inkişafa nail olmaq üçün latın əlifbasına keçidin yeganə düzgün yol olduğunu ciddi dəlillərlə əsaslandırır.

Hökumət tərəfindən yaradılan komissiyada 3 layihəyə baxılır. Bunlardan biri Abdulla bəy Əfəndizadənin, digəri Məhəmməd ağa Şahaxtının, biri də Abdulla Tağızadə ilə Mir Əbdüləziz Seyidovun birlikdə təqdim etdikləri layihə idi.

Uzun müddət davam edən müzakirələrdən sonra Abdulla bəy Əfəndizadənin layihəsi qəbul edilir və onun “Son türk əlifbası” adı ilə çapına icazə verilir. Layihənin ölkə miqyasında tətbiq edilməsi üçün parlamentə müraciət edilir. Lakin bu məsələnin parlamentdə müzakirəsinə im-kan olmur və 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda hakimiyyət çevrilişi baş verir, layihə tətbiq olunmur (Əfəndizadə, 1919,)

Beləliklə, “Son türk əlifbası” tətbiq olunmamış qalır. Bu haqda Fərhad Ağazadə yazır: *“Abdulla bəyin əsəri olan “Son türk əlifbası” həm ərəb, həm də latın hərfləri ilə çap edilib ortalığa çıxmışdı isə də, aprel döndərişi səbəbilə məktəbə, məişətə tətbiq edilməyib, boş-boşuna əllərdə qalmışdı”*(Ağazadə, 1922, s. 175). Təbii ki, bundan sonra müəyyən müddət əlifba məsələsi arxa plana keçir və məsələnin müzakirəsi müvəqqəti olaraq unudulur.

Nəticə

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, cümhuriyyət tərəfindən qəbul olunan bu qərarların hamısı bir-biri ilə bağlı olmaqla yanaşı, bir-birini tamamlayırdı. Hökumətin məktəblərin milliləşdirilməsi haqqında qərarından sonra, bir növ, bu qərarın davamı kimi 18 sentyabr 1919-cu ildə “Xalq məktəblərinin kitabxanaları üçün türk dilində kitablar əldə edilməsi üçün 1 milyon manat ayrılması haqqında” qanun qəbul olunur. Həmin qanunda xalq məktəblərinin kitabxanaları üçün türk dilində yeni kitabların alınmasına dövlət xəzinədarlığı vəsaitlərindən 1 milyon rubl ayrıldığı qeyd olunurdu.

Cümhuriyyət dövründə dil, əlifba, tədrislə bağlı qəbul olunan qərarlar həmin dövr üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Cümhuriyyətin 23 ay öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilməsinə baxmayaraq, bunun müqabilində həmin dövrdə qəbul olunan qərarlar sonrakı dövrdə

²Azərbaycan Demokratik Respublikası Fondu. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Arxivi, Fond 51, t-1, iş-30, v-29.

dil və təhsillə bağlı bir çox məsələlərdə öz aktuallığını soruyub saxladı. Bundan başqa, dillə bağlı başlatılan dil siyasəti cümhuriyyət süqut etdikdən sonra da davam etdi.

Bundan sonra əlifba məsələsində daha praktik addımlar atılır. 1921-ci ilin dekabr ayından başlayaraq N. Nərimanovun təşəbbüsü ilə dil və əlifba məsələlərinə həsr edilmiş müzakirələr keçirilir. Bu müzakirələr zamanı əlifba məsələsində iki cərəyan yaranır. “Latınçılar” (ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsində israr edənlər) və “ərəbistlər” (ərəb əlifbasının islahı tərəfdarları). Yanvar ayının 13-də hər iki tərəfdən ayrıca komissiya yaradıldı. “Latınçılar” komissiyasının ümumi tərkibi 8 nəfərdən ibarət idi. Fərhad Ağazadə (sədr), Xudadat bəy Məlikaslanov, Abdulla Tağızadə, Məhəmməd Əmin Əfəndizadə, Həmid Şahtaxtı, Azad Əmirov, Əhməd Pepinov və Hüseyn İsrəfilbəyov. “Latınçılar” komissiyasına Fərhad Ağazadənin sədr seçilməsi onun əlifba məsələsində latınçılar arasında böyük hörmət və söz sahibi olduğunu göstərirdi. O dövrdə Azərbaycanda istifadə olunan ərəb əlifbasına müəyyən dəyişikliklər etməklə bu əlifbanın saxlanılmasının xeyli tərəfdarı olsa da, əlifbanın yeni latın əlifbası ilə əvəz olunmasını yeganə düzgün yol hesab edənlər daha sistemli və əsaslı dəlillər gətirməklə bu mübarizədən qalib çıxdılar.

Cümhuriyyət dövründə qəbul olunan qərarların əhəmiyyətini biz 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay zamanı orada müzakirə olunan məsələlərdə də görə bilərik. Məhz 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Türkoloji Qurultay zamanı qəbul edilən və bütün türk dünyasında istifadə olunan “Birləşdirilmiş türk əlifbası” adı verilən əlifba məhz A. Əfəndizadənin hazırladığı “Son türk əlifbası” əsasında tərtib edilmişdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- Abdullayev, K. (1999). *Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri*. Bakı: Maarif nəşriyyatı.
- Ağazadə, F. (1922). *Nə üçün ərəb hərfləri Türk dilinə yaramır?* (əski əlifba ilə türk dilində). Bakı.
- Axundov, A. (2012). *Seçilmiş əsərləri* (II cild), Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı.
- Axundov, M. F. (1962). *Əsərləri*, 3 cildə. Bakı: ASSR EA Nəşriyyatı.
- Akpınar, Y. (1980). *Mirza Fethali Ahundzadə: (Bütün Yönleriyle)*. Doktora Tezi, Erzurum.
- Azərbaycan Demokratik Respublikası Fondu. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Arxivi, Fond 51, t-1, iş-30, v-29.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Qanunvericilik aktları - sənədlər toplusu.* (1998). Bakı.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası.* (2004). I cild, Bakı: Lider nəşriyyatı.
- Cahangirov, M. (1989). *Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları*. Bakı.
- Çobanzadə, B. Ağazadə, F. (1929). *Türk qrameri*. Bakı: Azərnəşr nəşriyyatı.
- Dəmirçizadə, Ə. (1979). *Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi*. Bakı: Maarif nəşriyyatı.
- Əfəndizadə, A. (1919). *Son türk əlifbası*. Bakı.
- Hacıyev, T. (2017). *Seçilmiş əsərləri*. I cild, (II hissə). Bakı: Elm nəşriyyatı.
- İbrahimov, E. (2018). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dil məsələləri*. Bakı: Xan nəşriyyatı.

- İsaxanlı, İ. (2011). *Azərbaycanda latın əlifbasına keçid və Fərhad Ağazadə*. Bakı: Xəzər Universitəsi Nəşriyyatı.
- Köçərli, F. (1963). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Elmlər Akademiyası nəşriyyatı.
- Qəhrəmanlı, N. (2002). *Köhnə-Yeni Əlifba*, Bakı: Yurd.
- Nemanzadə, Ö. Faiq. (1992). *Seçilmiş əsərləri*, Bakı: Yazıçı
- Nərimanoğlu, K. V. (2006). *Azərbaycan Dövlət Dili Siyasəti*. Bakı: Çinar-Çap nəşriyyatı.
- Novruzov, Ş. (1988). *Şərqi-rusun çağırışı*. Bakı:Yazıçı nəşriyyatı.
- Onullahi, S. M. Həsənov, A.Q. (1974). *Səfəvi hökmdarlarının daha iki naməlum məktubu haqqında*. ADU: Elmi əsərlər.
- Şahtaxtinski, M. (1879). *Təkmilləşmiş müsəlman əlifbeyi*. Tiflis: Tomson litoqrafiyası.
- Лермонтов, М. Ю. (1940). *Полное собр.* Соч.
- Эфендиев, О. А. (1981). *Азербайджанское государство Севевидов в XVVI*. Баку.

Extended Abstract

In our study, we examined only language issues. However, during the republican period, literature, culture, theater, art, etc. Serious work has been done in the fields.

The fundamental changes in the field of functional development of the Azerbaijani language could be achieved only after the declaration of state independence of Azerbaijan on May 28, 1918. This event marked the beginning of a new stage in the functional development of the Azerbaijani language. Thus, the implementation of nationalization in the field of language was one of the priorities of the national government at that time. The main essence of the policy of nationalization in the field of language was the restoration of the lost position of the Azerbaijani language during the colonial period and the gradual expulsion of the language of the former metropolis from the main spheres of society.

The first step in this area was to create an appropriate legal framework. On June 27, 1918, by the decision of the national government, for the first time in the new and most recent period, the Azerbaijani language was given the status of the state language, and clerical work in government agencies began in this language. On August 28, 1918, a decision was made to nationalize the country's educational institutions in order to train competent national personnel in the Azerbaijani language. One of the main achievements of the independence period of 1918-1920 was the establishment of higher education institutions operating in the Azerbaijani language and the first steps to reform the Azerbaijani alphabet.

It was during the subsequent processes that the foundations of issues such as the national literary language and the alphabet, which began in the entire Turkic world, were laid during the Azerbaijan Democratic Republic. In this part of our study, we want to talk in detail about the decisions made by the republic during the 23-month rule of the Azerbaijan Democratic Republic. The first decision of the Azerbaijan Democratic Republic on language was made on June 21, 1918 "On the publication of the Declaration of the Council of Ministers of the Republic of Azerbaijan."

The decision called for the publication of the government's declaration in Turkish and Russian. Of course, as the name of the decision suggests, all the declarations of the APC government had to be published in Turkish and Russian. The Russian language was known for that period, but the publication of declarations in Turkish at that time was highly valued by the society and showed the value that the Popular Front gave to the Azerbaijani Turkish language.

The adoption of the state language by the newly formed republic only a month later, on June 27, 1918, was an extremely important step. The decision of the Council of Ministers of the People's Republic "On the adoption of the state language in Turkish and the provisional government to facilitate the use of Russian language in enterprises" reads: to promote the use of the Russian language in enterprises."

The decision of the APC on language was made taking into account the current situation; Thus, according to this decision, the use of the Russian language in government institutions was also allowed

(facilitated) until those working in the judiciary, administration and other positions in the country learned the state language at the required level.

Decisions made during the republican period on language, alphabet and education were of great importance for that period. Although the republic was able to maintain its existence for 23 months, in return, the decisions taken during that period remained relevant in many issues related to language and education in the following period.

The work done and the decisions taken by the Azerbaijan language during the 23-month rule of the Azerbaijan Democratic Republic were very important decisions for both the republican and post-republican periods. The movement of the republic on the alphabet and language, which began in the late XIX century, took concrete steps in the field of language, summarizing all the processes. Of course, we can see shortcomings in these decisions and their implementation, which was very natural. Because the newly formed republic had such serious issues that the subsequent decisions on language were incomplete during this period. Despite all this, we can say with confidence that the work done by the republic in the field of language during its 23 months of existence paved the way for future work on language, not only in Azerbaijan but in the whole Turkic world, and had a positive impact on subsequent processes. We can even see the importance of the decisions taken during the republican period in the issues discussed there during the First Turkological Congress held in Baku in 1926. It was adopted during the Turkological Congress in Baku in 1926 and the alphabet called “*United Turkish Alphabet*” used throughout the Turkic world was based on the “*Last Turkish Alphabet*” prepared by A. Efendizade.